

Andrzej Pepłoński

Zarys rozwoju organizacyjnego polskiego wywiadu wojskowego w latach 1914-1945

Słupskie Studia Historyczne 8, 179-192

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANDRZEJ PEPLŃSKI

PAP SŁUPSK

**ZARYS ROZWOJU ORGANIZACYJNEGO
POLSKIEGO WYWIADU WOJSKOWEGO
W LATACH 1914-1945**

Początki wywiadu wojskowego były ściśle związane z funkcjonowaniem organizacji niepodległościowych powstających na ziemiach polskich przed wybuchem pierwszej wojny światowej. Pewne elementy działalności konspiracyjnej obejmowały zbieranie informacji o znaczeniu wojskowym i politycznym. Członkowie Organizacji Bojowej PPS podejmowali śmiałe akcje terrorystyczne wymagające rozpoznania obiektów będących celem ataku. Natomiast nawiązanie współpracy z wywiadem japońskim z inicjatywy Józefa Piłsudskiego było powodem utworzenia pierwszych siatek wywiadowczych na terenie Rosji.¹

Działalność wywiadu wojskowego nabrała nowego charakteru po wybuchu pierwszej wojny światowej i nawiązaniu współpracy przez Piłsudskiego z austriackim Sztabem Generalnym. Przy komendzie głównej organizacji Strzelec w Krakowie powstał wydział wywiadowczy kierowany przez Rajmunda Jaworowskiego. Siedziba wydziału początkowo mieściła się w Zagórzcu, w pobliżu Sosnowca. W terenie wydziałowi podlegały komórki wywiadowcze przy oddziałach strzeleckich. Po wkroczeniu strzelców do Królestwa siedziba wydziału znalazła się w Kielcach, w gmachu byłej Izby Skarbowej. Personel wydziału i podlegających mu placówek stanowili byli członkowie Organizacji Bojowej PPS a także skaucy-wywiadowcy. W drugiej połowie sierpnia 1914 roku przy Komendzie Głównej Wojsk Polskich zaczęło funkcjonować Biuro Wywiadowcze, które kontynuowało wcześniejsze prace. Zadania Biura polegały na zbieraniu informacji o wojskach

¹ E. Pałasz-Rutkowska, A. T. Romer, *Historia stosunków polsko-japońskich 1904-1945*, Warszawa 1996, s.32-33.

rosyjskich oraz prowadzeniu propagandy zachęcającej do wstępowania do oddziałów strzeleckich.

Poważny wpływ na rozwój struktur wywiadowczych miało utworzenie w październiku 1914 roku Polskiej Organizacji Wojskowej. Komendą warszawską POW (KN-I) dowodził początkowo Tadeusz Żuliński, podlegający Piłsudskiemu jako komendantowi głównemu tej organizacji. Wywiadem komendy warszawskiej POW kierowali kolejno: por. Aleksander Tomaszewski, ps. „Wysocki”; Konrad Libicki, ps. Bujno”; por. Ignacy Boerner. Jednym z najważniejszych zadań komórek wywiadowczych było przekazywanie informacji wojskowych i politycznych do I Brygady Legionów przez linię frontu. Skutecznie rozpoznawano sytuację wojsk rosyjskich w rejonie Warszawy, system łączności oraz podejmowano akcje o charakterze destrukcyjno-dywersyjnym. Po opuszczeniu Warszawy przez te wojska wywiad POW rozpoczął działalność w głębi Rosji. Nieco wcześniej na terenie Ukrainy zaczęła funkcjonować Komenda Naczelna POW (III) mająca swą siedzibę w Kijowie. W Galicji istniała KN II POW, a w październiku 1918 roku utworzono w Lublinie kolejną komendę naczelną POW (IV), obejmującą swym zasięgiem obszary okupacji austriackiej na terenie byłej Kongresówki. W ciągu 1918 roku nastąpił intensywny rozwój POW. W szeregach tej organizacji na terenach należących wcześniej do Królestwa było już ponad 20 000 członków, w tym 800 kobiet. W końcowej fazie wojny wzmocniono obsadę KN-I w Warszawie. Wywiadem nadal kierował kpt. Ignacy Boerner a zastępcami zostali: Bogusław Miedziński i Marian Zyndram-Kościałkowski. Funkcję adiutanta pełnił ppor. Janusz Gaładyk. Wszyscy wkrótce trafili do powstającego Oddziału II Sztabu Generalnego WP.² Wielu oficerów, rozpoczynających pracę w wywiadzie podczas pierwszej wojny światowej lub tuż po jej zakończeniu, odgrywało później ważną rolę nie tylko w tej służbie, ale także w życiu politycznym Drugiej Rzeczypospolitej.

Istotny udział w rozwoju organizacyjnym polskiego wywiadu miała Komenda Naczelna POW III w Kijowie. Pierwszym komendantem KN-III był Józef Bromirski, ps. „Jot”, wysłany przez Piłsudskiego w sierpniu 1914 roku z zadaniem aktywizacji akcji konspiracyjnej na Ukrainie. Swoją misję miał wykonywać samodzielnie bez współdziałania z komendą warszawską POW (KN-I). Po zażegnaniu sporów kompetencyjnych z inżynierem Franciszkiem Skąpskim, komendantem naczelnym POW na Rosję, ukształtowała się jednolita struktura KN-III. Komendzie Naczelnej w Kijowie podlegały komendy okręgowe w Kijowie, Żytomierzu, Odessie, Charkowie, oraz komendy obwodowe w Białej Cerkwi, Berdyczowie, Humaniu i Saratowie. Członkowie POW, w zależności od predyspozycji, brali udział w wyszkoleniu wojskowym. Podejmowali również działalność wywiadowczą i dywersyjną. Wiosną 1918 roku

² Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), WBH,t.341.1.419. Zarys dziejów Polskiej Organizacji Wojskowej na obszarze b. Królestwa Polskiego, k.124-125.

w skład KN-III wchodziły wydziały: organizacyjny, szkolenia, wywiadowczy, łączności i finansowy oraz pogotowie bojowe. Kierownicze funkcje w KN-III sprawowali, między innymi, Bogusław Miedziński, ps. „Świtek”; Tadeusz Schaetzel, ps. „Kopystyński”; Leopold Lis – Kula, ps. „Jeleński”.

Początkowo wydziałem wywiadowczym kierował Ignacy Ziemiański, ps. „Topór”, a następnie Józef Moszczeński, ps. „Ryk”. W zbieraniu informacji o znaczeniu wojskowym i politycznym uczestniczyły Wydział Wywiadowczy i Pogotowie Bojowe. W połowie 1918 roku nastąpił rozwój struktur terenowych KN-III. Wydział Wywiadowczy kierowany przez Józefa Moszczeńskiego dysponował nowymi siatkami wywiadowczymi utworzonymi przez komendy okręgowe w Kijowie, Żytomierzu, Płoskirowie i Moskwie. W końcowym etapie wojny, po przejęciu kierownictwa wydziału przez kpt. Ignacego Matuszewskiego, wywiad KN-III zaczął sprawniej funkcjonować dostarczając do Komendy Głównej POW informacje o sytuacji wojskowej na Ukrainie i w głębi Rosji.³ W tym okresie nawiązano bliską współpracę z wywiadem francuskim (por. Vilaime). Wymiana informacji obejmowała dane wojskowe dotyczące armii bolszewickiej oraz polityczne – głównie na temat działalności hetmana Skoropadskiego, pracy jego rządu, a także roli poszczególnych ugrupowań i ich wpływów.

W październiku 1918 roku struktura organizacyjna KN-III POW przedstawiała się następująco: komendant naczelny Leopold Lis-Kula, zastępca i szef sztabu – Tadeusz Schaetzel, adiutant – Jarosz. W skład komendy wchodziło siedem wydziałów, a w terenie funkcjonowały trzy oddziały lotne. Komendą Okręgową „A” w Kijowie dowodził Władysław Ziemiański, a pozostałe komendy okręgowe były zlokalizowane w Charkowie („M”) – komendant Tadeusz Dłużniakiewicz; Odessie („B”) – Marian Scheitz; Płoskirowie („C”) – Henryk Muszkiet-Królikowski; Winnicy („E”) – Mariusz Morawski; Moskwie („L”) – Adam Sikorski⁴.

Po odzyskaniu niepodległości wzrosło zapotrzebowanie na informacje o sytuacji wojskowej i politycznej w państwach sąsiadujących z Polską. Tymczasem tworzenie struktur wywiadu wojskowego było uzależnione od postępu w pracach organizacyjnych powstającego od podstaw Sztabu Generalnego WP.⁵ Według najwcześniejszego schematu organizacyjnego z połowy października 1918 roku, zatwierdzonego przez ppłk Włodzimierza Zagórskiego, Sztab Generalny składał się z sześciu wydziałów; ponadto w jego skład wchodziły Żandarmeria Polowa i Komisja Kasowa. Wydział Informacyjny był wówczas wymieniony na drugim miejscu. Do jego zadań należały: „*Studium armii obcych i ich literatury wojskowej. Służba wy-*

³ H. Biegański, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920*, Warszawa 1990, s.202-226.

⁴ CAW, Polska Organizacja Wojskowa 1.341.1.419. Schemat organizacyjny Komendy Naczelnej II POW w październiku 1918 r.

⁵ B. Woźniak, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918-1919*, Warszawa 1972, s.53.

wiadownicza ofensywna i defensywna. Oddziały polskie za granicą. Biuletyny mocarstw obcych. Podawanie do wiadomości kompetentnych władz informacji wojskowych i politycznych ościennych państw. Attache wojskowi. Szyfry"⁶. Pierwszym szefem wydziału był mjr Mieczysław Mackiewicz.

Wydział Informacyjny składał się z siedmiu sekcji. Sekcją I, zajmującą się studium armii obcych, kierował rotmistrz Karol Anders. Sekcja II, nosząca nazwę „Służba wywiadowcza”, podlegała szefowi wydziału mjr Mackiewiczowi. Wśród zadań zleczanych tej sekcji na pierwszym miejscu było organizowanie wywiadu na Wschód (Rosja, Litwa, Białoruś, Ukraina, Galicja). Ponieważ w wydziale początkowo pracowało tylko czterech oficerów, rotmistrz Anders był odpowiedzialny, poza kierowaniem sekcją I, za organizowanie wywiadu na Zachód (Austria, Niemcy, Francja, Anglia). Kontrwywiadem (defensywą) na terenie byłego Królestwa zajmował się por. Bronisław Witecki. Czwarty oficer, por. Józef Wróblewski, redagował pierwsze biuletyny.

W okresie poprzedzającym wybuch wojny polsko-bolszewickiej nastąpiły kolejne zmiany w organizacji centrali wywiadu. 21 listopada 1918 roku została zatwierdzona nowa struktura Sztabu Generalnego WP, przewidująca 10 oddziałów. Oddział Informacyjny znalazł się na szóstym miejscu, ale jego kompetencje zostały rozszerzone. Kierownictwo Oddziałem VI przejął od mjr Mackiewicza ppłk Józef Rybak, jego zastępcą został mjr Ignacy Matuszewski, późniejszy szef Oddziału II.

Istotne zmiany nastąpiły na początku marca 1919 roku. Polegały one na ścisłym związaniu prac wywiadowczych POW z funkcjonowaniem Sztabu Generalnego. Do Oddziału VI Informacyjnego został włączony referat spraw czynnych POW przejęty z Oddziału I. W referacie tym pracowali : kpt. Adam Koc (referat POW), por. Wacław Jędrzejewicz (referat ochrony kresów) oraz por Janusz Gaładyk (referat akcji partyzanckich na tyłach bolszewików). W połowie maja 1919 roku nastąpiła kolejna reorganizacja w Sztabie Generalnym , polegająca na przesunięciu Oddziału Informacyjnego na drugie miejsce. Pozycja ta nie ulegała już zmianom. Przy okazji tej reorganizacji z sekcji wojskowej wydzielono szyfry i utworzono nową sekcję szyfrową. Etat oddziału osiągnął liczbę 40 oficerów.

W lipcu 1919 roku w Ministerstwie Spraw Wojskowych powstał Departament Informacyjny, którego kierownictwo objął kpt. Bogusław Miedziński. Zadaniem Departamentu było przygotowywanie komunikatów informacyjnych o wydarzeniach wojskowych i politycznych oraz zwalczanie agitacji wywrotowej w wojsku i organizowanie kontrpropagandy. Sekcja Polityczna, wchodząca w skład Departamentu, składała się z trzech wydziałów: informacyjnego – kpt. Marian Bukułowicz, defensywy – por. Bronisław Witecki i dozoru korespondencji – por. Marian Kulwiec.

⁶ Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dalej: CAMSW), Z-1/53,k.4. Notatka na temat Oddziału II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (NDWP).

W wyniku kolejnych reorganizacji sprawy kontrwywiadu w rejonie Warszawy i w głębi kraju przejęła Sekcja II Defensywy MS Wojsk⁷.

Ważne zmiany w strukturze Oddziału II nastąpiły w połowie października 1919 roku. Szef Sztabu Generalnego zatwierdził nową organizację Biura Wywiadowczego, którego zadaniem była „*ofensywna służba wywiadowcza wedle szczegółowych poruczeń*”. W ciągu następnego kilku miesięcy trwały prace mające na celu dostosowanie organizacji Biura do aktualnych potrzeb Naczelnego Dowództwa WP.

1 lutego 1920 roku struktura Oddziału II Informacyjnego przedstawiała się następująco. Szefem Oddziału pozostawał mjr Karol Bołdeskuł. Sekcja – I Biuro Ewidencyjne liczyło 28 etatów oficerskich. Biuro gromadziło i analizowało dane wywiadowcze dotyczące sytuacji na frontach, w państwach sąsiadujących z Polską a także w różnych rejonach świata.

Sekcja II – Biuro Wywiadowcze liczyło wówczas 22 etaty. Kierownictwo Biura sprawował mjr Ignacy Matuszewski. Wydział I zajmował się szkoleniem wywiadowców i zastosowaniem techniki w celach wywiadowczych. Poza naczelnikiem, kpt. Stefanem Benedyktem, pracował w nim por. Stanisław Michałowski. Wydział II Ofensywny „A” organizował działalność na terenie Niemiec, Gdańska, Austrii, Szwajcarii, Belgii, państw skandynawskich, Anglii, Ameryki. Wydziałem tym kierował kpt. Kazimierz Kierzkowski a referentami byli: ppor. Trojanowski i ppor. Dubicz. Wydziałem IV Ofensywnym „B” kierował por. Liljenfeld, a pomagali mu rotmistrz Ablałowicz i por. Gaładyk. Wydział zajmował się prowadzeniem wywiadu w Czechosłowacji, na Węgrzech, w Rumunii, na Bałkanach, we Włoszech, Hiszpanii, Portugalii i we Francji. Do kompetencji Wydziału IV „C” należało organizowanie wywiadu na terenie Rosji, Ukrainy, Litwy, Białorusi, Łotwy, Estonii, Finlandii, Kaukazu, Kubania, Japonii, Chin, Persji i Turcji Azjatyckiej. Naczelnikiem tego ważnego wydziału był kpt. Tadeusz Schaetzel, a referentami ppor. Janusz Rudnicki i ppor. Wacław Mongird. Wydziałem V – Defensywy kierował Michał Terlecki. Na etatach referentów pracowali: ppor. Mieczysław Bratkowski, ppor. Żmigrodzki, ppor. Józefowicz, ppor. Stanisław Biskupski i ppor. Lemański. W Wydziale VI – Propagandy zewnętrznej, poza naczelnikiem kpt. Konradem Libickim, był zatrudniony ppor. Kobyliński. Wydziałem VII – Wewnętrznym kierował ppor. Władysław Wrotnowski, a personel stanowili: ppor. Pułkowski i ppor. Zajęczkowski. Dodatkowo był zatrudniony urzędnik wojskowy Józef Jedynek.

Sekcja III – Biuro Prasowe liczyła 9 etatów. Szefem jej był kpt. Kaden Bandrowski⁸. W Wydziale I Prasowym pracowali ppor. Tadeusz Kowalski i ppor. Hirszel. Wydział II zajmował się wydawaniem gazetki „Żołnierz Polski”, organizował „Uniwersytet Żołnierski” na froncie oraz Wydawnictwo Biblioteki Polowej. Wydziałem

⁷ B. W o s z c z y ń s k i, *Ministerstwo Spraw Wojskowych*, s.56-90.

⁸ CA MSW, Z-1/53. Struktura Oddziału II NDWP z 11 IV 1920 r.

kierował ppor. dr Brejtner, a referentami byli: ppor. Wierzyński i ppor. Zanoziński. W skład Biura Prasowego wchodził również Referat Samodzielny – będący Centralnym Urzędem Filmowym. Pracowali w nim por. Edmund Jurasz i por. Białas.

Sekcja IV – Biuro Szyfrowe zatrudniało 8 oficerów. Kierował nim kpt. Józef Stańlicki. W Wydziale tym, zajmującym się szyfrowaniem i odczytywaniem własnych depech oraz opracowywaniem nowych szyfrów, pracowali, poza naczelnikiem, por. Jerzym Surynem, ppor. Kwiatkowski, ppor. Korczyński i ppor. Głowacz. Wydział II szyfrów specjalnych podlegał por. Janowi Kowalewskiemu. Referentami byli ppor. Tadeusz Ołowski i ppor. Paweł Misiurewicz. Wydział ten odegrał ważną rolę w organizowaniu dekryptażu obcych depech, zwłaszcza nadawanych przez Armię Czerwoną. Zadania pomocnicze wykonywały kolejne trzy komórki organizacyjne Oddziału II, a mianowicie: Sekcja V – Biuro Polityczne, Sekcja VI – propagandy i opieki nad żołnierzami oraz Sekcja VI – adiutantura.

Wiosną 1920 roku, w związku z trwającymi przygotowaniem do ofensywy na froncie wschodnim, przeprowadzono korektę w strukturze i obsadzie personalnej Oddziału II. Najważniejszą zmianą było utworzenie Wydziału Wywiadowczego w miejsce Biura Wywiadowczego. Szefem Wydziału został mjr Kazimierz Kierzkowski. W Wydziale Wywiadowczym powstał Referat Kontrwywiadowczy, którym kierował kpt. Julian Grudziński. Wzmocniony został do sześciu osób Referat Szyfrów Obcych i Radiowywiadu kierowany nadal przez por. Jana Kowalewskiego. Ogółem na etacie Oddziału II były wówczas 72 osoby.

W związku z trwającymi działaniami wojennymi na froncie wschodnim, Naczelne Dowództwo podejmowało prace polegające na wysyłaniu ekip wywiadowczych w głąb Rosji. Podobne przedsięwzięcia prowadziły dowództwa poszczególnych odcinków frontu. W dużym stopniu korzystano z pomocy siatek konspiracyjnych POW, funkcjonujących wcześniej – zarówno na Ukrainie, jak i w centralnej i południowej części Rosji. Organizatorem wywiadu POW był Henryk Józewski, ps. ”Przemysław”, ówczesny komendant naczelny KN-III w Kijowie.⁹

Sprawność organizacyjna organów wywiadu, systematycznie ulepszana, najwyższy poziom osiągnęła w okresie poprzedzającym bitwę warszawską. Dobra praca placówek zafrontowych, radiowywiadu, wywiadu lotniczego zdecydowała o stopniu rozpoznania zamiarów, dyslokacji i organizacji wojsk nieprzyjaciela. Nie ulega wątpliwości, że wywiad przyczynił się w dużym, a być może nawet w decydującym stopniu do zwycięstwa pod Radzyminem.¹⁰

Do rozwoju i sukcesów Oddziału II, w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości, w dużym stopniu przyczyniło się wielu oficerów, podoficerów – urzędników i pracowników cywilnych. Najwybitniejszą rolę odegrali : mjr Ignacy Matu-

⁹ CAW, KN-III. Raport ogólny KN-III nr 12 do Biura Wywiadowczego z 22 XII 1919 r.

¹⁰ CAW.4 Armia, t.151. Zestawienie dyslokacji nieprzyjaciela za okres od 16 do 27 VIII 1920 r.

szewski, mjr Tadeusz Schaetzel, mjr Kazimierz Kierzkowski, mjr Józef Beck, mjr Wacław Jędrzejewicz, kpt. Michał Terlecki, por. Jan Kowalewski.

W marcu 1921 roku, wraz z zawarciem traktatu ryskiego, nastąpił proces dostosowywania organizacji organów wywiadu i kontrwywiadu wojskowego do warunków pokojowych. 22 czerwca minister spraw wojskowych, gen. Kazimierz Sosnkowski, wydał rozkaz regulujący nową organizację służb informacyjnych. Główne postanowienia dotyczyły centralizacji wywiadu w rękach wojska oraz przekazanie zadań z zakresu kontrwywiadu politycznego (defensywy) organom policji. Pierwsza faza zmian objęła zarówno strukturę i zadania centrali Oddziału II, jak i dotychczasowych oddziałów II na szczeblu frontów i armii. Reorganizacja dotyczyła także organów kontrwywiadu podporządkowanych Oddziałowi II Sztabu MS Wojsk. W rezultacie powstała jedna centrala w postaci Oddziału II Sztabu Generalnego WP.

W miejsce Oddziałów II poszczególnych armii utworzono ekspozytury. Na przykład zamiast Oddziału II 6 Armii powstała Ekspozytura nr 5 Oddziału II Naczelnego Dowództwa we Lwowie. Jej szefem został dotychczasowy szef Oddziału II 6 Armii mjr Kazimierz Florek. Teren objęty wywiadem ekspozytury również pozostał bez zmian. Ekspozytura miała pełnić funkcję „ośrodka centralizującego” pracę stałej sieci placówek i posterunków wywiadowczych nadgranicznych i zagranicznych. Inną przesłanką uzasadniającą powstanie ekspozytury było zapewnienie stabilizacji w funkcjonowaniu wywiadu. Tworzenie ekspozytur traktowano jako pierwszy etap reorganizacji wywiadu wojskowego.

Kolejną konsekwencją likwidacji Oddziału II 6 Armii było przekazanie Sekcji Defensywy wraz z podległymi jej ekspozyturami do dowództw okręgów generalnych we Lwowie i Lublinie. Na podobnych zasadach powstały Ekspozytury nr 1 w Wilnie i nr 6 w Brześciu nad Bugiem¹¹, a także Ekspozytury nr 4 w Krakowie i nr 3 w Poznaniu.

Zmiany w strukturze centrali polegały przede wszystkim na reorganizacji Wydziału Wywiadowczego oraz ograniczeniu liczby wydziałów. Początkowo funkcjonowały trzy wydziały. Wydział I – Organizacyjny zajmował się ogólnymi sprawami organizacyjnymi, wyszkoleniem, finansami, szyframi własnymi. Do kompetencji Wydziału II – Ewidencji należało opracowywanie i analizowanie uzyskiwanych materiałów wywiadowczych i studium państw obcych z punktu widzenia wojskowego. Wydział Ewidencji pełnił ważną rolę ponieważ dokonywał weryfikacji danych pochodzących z różnych źródeł (prasa, oficjalne publikacje wojskowe, radiowywiad, informacje od zaprzyjaźnionych wywiadów, raporty attache wojskowych RP, meldunki placówek wywiadowczych) i był w stanie oceniać wartość poszczególnych wiadomości, a także wskazywał na najważniejsze zadania dla agentury. Podstawowym zada-

¹¹ CA MSW 292/Z-3-40. Pismo O II NDWP dotyczące utworzenia Ekspozytury O II we Lwowie (l.dz. 11123/II).

niem Wydziału III – Wywiadowczego było organizowanie wywiadu ofensywnego wobec państw sąsiadujących z Polską i prowadzenie kontrwywiadu. W początkowym okresie Wydział Wywiadowczy składał się z czterech referatów: Referat A – technika wywiadu, Referat B – centralna agentura (wywiad ofensywny), Referat C – kontrwywiad, Referat D – radiowywiad, szyfry obce, technika podsłuchu.

Poszczególne referaty miały skomplikowaną strukturę. W skład Referatu A wchodziły trzy podreferaty. Podreferat A-1 zajmował się wywiadem dywersyjnym, kierownictwem akcji dywersyjnych, ewidencją obiektów wojskowych w państwach sąsiadujących. Podreferat A-2 prowadził wywiad chemiczny oraz przygotowywał środki chemiczne na użytek Oddziału II. Podreferat A-3 zajmował się „technicznym” zaopatrzeniem wywiadu. W jego skład wchodziły: biuro fotograficzne, biuro paszportowe i magazyn ekwipunkowy. Zajmowały się one, między innymi, podrabianiem wszelkiego rodzaju dokumentów legalizacyjnych dla współpracowników Oddziału II¹².

Podstawowe zadania wywiadowcze w latach dwudziestych realizował Referat B – Centralna Agentura, składający się z siedmiu podreferatów. Nazwa referatu wynikała z wprowadzonej wówczas całkowitej centralizacji przedsięwzięć wywiadowczych. Jego personel zajmował się werbowaniem i szkoleniem agentów przekazywanych placówkom wywiadowczym (wywiad głęboki) i ekspozyturom (wywiad płytki). Do zadań referatu należało również sprawdzanie agentury (wywiad specjalny). W pracy wywiadu dominował nadal kierunek wschodni (ZSRR) i zachodni (Niemcy). Ponadto Oddział II poszukiwał intensywnie informacji o sytuacji na Litwie Kowieńskiej i w Czechosłowacji. Zadania wywiadowcze realizowały przede wszystkim placówki wywiadowcze funkcjonujące na terenie tych państw. Ponadto tworzono placówki w państwach sąsiadujących (limitrofowych). Oddział II utrzymywał poufne kontakty z wieloma państwami europejskimi, a szczególnie z Francją, Wielką Brytanią, Rumunią, państwami bałtyckimi, także z Japonią. Współpraca ta polegała na wymianie danych wywiadowczych dotyczących głównie Niemiec i ZSRR. Ważne zadania informacyjne wykonywali *attache* wojskowi RP utrzymujący oficjalne kontakty z miejscowymi organami wywiadowczymi i władzami.

Po dwuletnich doświadczeniach, w połowie października 1923 roku dokonano zmian w strukturze Oddziału II. Sprecyzowane wówczas zadania i kompetencje centrali sprowadzały się do organizowania wywiadu głębokiego za pośrednictwem placówek zagranicznych oraz kontrwywiadu w wymiarze kraju. W centrali wywiadu pełniło wówczas służbę 58 oficerów, 1 chorąży, 22 szeregowych i 20 urzędników. Szefem Oddziału II pozostawał nadal ppłk Michał Bajer¹³.

¹² CA MSW 292/Z-1/49. Protokół komisji do zbadania celowości wydatków z funduszu dyspozycyjnego w Wydziale III O II z 14 XI 1921 r. (l.dz. 28106/II Inf.).

¹³ A. Misiek, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998, s.31.

Po przewrocie majowym stopniowo następowały zmiany w organizacji i zasadach funkcjonowania Oddziału II. Wbrew spotykanym poglądom o kierunkach tych zmian, decydowały nie tyle wewnętrzne przesłanki polityczne, co uwarunkowania zewnętrzne wynikające z trudności w prowadzeniu wywiadu w kierunku wschodnim. Już przed przewrotem majowym było wiadome, że niezbędne są poważne zmiany w funkcjonowaniu Referatu „Wschód” ze względu na szeroki zakres inspiracji sowieckiej w ramach afery „MOR-Trust”.¹⁴ Reorganizacja placówek wschodnich Oddziału II w latach 1927-1928 wprowadziła nowe zasady pracy polegające na większym użyciu metod rozpoznania prowadzonego przy wykorzystaniu obserwacji. Po zamachu majowym w funkcjonowaniu Oddziału II pojawiły się również inne nowe tendencje. Nastąpiły poważne zmiany kadrowe polegające na obsadzaniu najważniejszych ogniw przedstawicielami obozu piłsudczykowskiego. Szefem Oddziału II został płk Tadeusz Schaetzel, jeden z organizatorów POW i bliski współpracownik naczelnego wodza podczas wojny polsko-bolszewickiej. Nowym zjawiskiem było stopniowe ograniczanie roli i miejsca Oddziału II w kierowaniu wywiadem na rzecz Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Jednak tendencje te, podobnie jak rzekoma rywalizacja między oficerami prowadzącymi działalność w kierunku zachodnim i wschodnim, miały drugorzędne znaczenie dla codziennej pracy aparatu wywiadowczego¹⁵. W 1928 roku służbę w Oddziale II pełniło 47 oficerów, 64 podoficerów i 37 urzędników.¹⁶

Istotnym przedsięwzięciem organizacyjnym było podjęcie, w końcu lat dwudziestych, systematycznych prac nad obcymi szyframi. Biuro Szyfrów utworzone w 1932 roku, kierowane przez mjr Gwidona Langerę, zdołało wyprzedzić podobne komórki francuskie i brytyjskie.

W latach 1929-1930 została przeprowadzona jedna z ostatnich reorganizacji Oddziału II w okresie międzywojennym. W skład centrali wchodziły następujące wydziały: I Organizacyjny, II a Wywiadowczy, II b Kontrwywiadowczy, III Studiów, IV Traktatowy oraz Samodzielny Referat Ogólny i Kancelaria. Najważniejszą komórką organizacyjną był Wydział Wywiadowczy, kierowany w latach trzydziestych przez ppłk Stefana Mayera. Wydział II a (wywiadu ofensywnego) podlegał ppłk Wilhelmowi Heinrichowi, Wydziałem II b (kontrwywiadu) kierował mjr Stanisław Szaliński. Działalność Wydziału II a w dużym stopniu zależała od jakości pracy dwóch referatów: „Wschód” (kpt. Jerzy Niezbrzycki) i „Zachód” (mjr Adam Świtkowski, od maja 1939 mjr Tadeusz Szumowski). W okresie poprzedzającym wybuch wojny na etacie centrali Oddziału II było około 100 oficerów.

Na początku lat trzydziestych ukształtowała się ostateczna struktura organizacyjna centrali i aparatu terenowego Oddziału II. W latach 1933-1939 nastąpił roz-

¹⁴ CA MSW, Referat „W”, 282/1A. Pismo mjr Kobyłańskiego do szefa Oddziału II z 11 I 1927.

¹⁵ Por. W. K o z a c z u k, *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Rzeszy Niemieckiej 1922-1939*, Warszawa 1975, s.195.

¹⁶ A. M i s i u k, *Służby specjalne*, s.33.

wój organizacyjny wywiad skierownego na Trzecią Rzeszę. Poza *attache* wojskowym w Berlinie, placówki wywiadowcze funkcjonowały przy konsulatach RP w Monachium, Wrocławiu, Lipsku, Szczecinie, Frankfurtu n. Menem, Hamburgu, Essen, Düsseldorfie, Berlinie, Królewcu, Kwidzynie i Opolu. Ponadto prowadziły działalność placówki wywiadowcze Referatu „Zachód” w państwach sąsiadujących z Niemcami. Istniały one w następujących miastach: Kopenhaga, Sztokholm, Amsterdam, Berno, Wiedeń, Budapeszt, Paryż, Praga. Wywiad na Niemcy prowadziły także placówki w Rzymie i w Barcelonie.

W latach trzydziestych na rzecz Referatu „Wschód” pracowały placówki wywiadowcze utworzone w następujących miastach ZSRR: Moskwa, Leningrad, Kijów, Charków, Mińsk, Tyflis. Działały placówki wywiadowcze w państwach bałtyckich (Litwa, Łotwa, Estonia, Finlandia), a także w Rumunii, Mandżurii, w Turcji, na Bliskim Wschodzie, w Hiszpanii i we Włoszech. Działania dywersyjne organizowała Ekspozytura nr 2 Oddziału II kierowana przez mjr Edmunda Charaszewicza. Wbrew spotykanym opiniom między Referatem „Zachód” i „Wschód” istniała dobra współpraca. Dochodziło do wspólnego finansowania placówek wywiadowczych i niektórych przedsięwzięć a wymiana informacji miała wszechstronny charakter. Wywiad ofensywny prowadzony przez Referaty „Wschód” i „Zachód” wspierały Ekspozytury: nr 1 w Wilnie, nr 5 we Lwowie, nr 4 w Katowicach i nr 3 w Bydgoszczy. Zadania kontrwywiadowcze realizowało 10 Samodzielnych Referatów Informacyjnych DOK (Dowództwa Okręgu Korpusu) oraz SRI Dowództwa Floty, które podlegały w sprawach fachowych szefowi Wydziału II b. Oddział II ściśle współpracował głównie z Szefostwem Wywiadu Korpusu Ochrony Pogranicza, Oddziałem Informacyjnym Straży Granicznej, Komendą Główną Policji Państwowej i Ministerstwem Spraw Zagranicznych.

Polska, ze względu na swe położenie, między Niemcami a ZSRR, odczuwała aktywność wywiadowczą i dywersyjną prowadzoną ze strony tych państw. Ochrona tajemnic wojskowych i państwowych wymagała podejmowania różnorodnych przedsięwzięć kontrwywiadowczych. Miarą wysiłku organizacyjnego organów kontrwywiadu była liczba ujawnianych szpiegów i wysokość zapadających wyroków sądowych. Na przykład, tylko w 1924 roku kontrwywiad ujawnił 543 osoby podejrzane o prowadzenie działalności szpiegowskiej. Ponad 70 proc. (389 osób) prowadziło wywiad na rzecz ZSRR a około 6 procent (ponad 30 osób) pracowało dla wywiadu niemieckiego. W okresie poprzedzającym wybuch wojny proporcje te nabrały odwrotnego charakteru. Tylko w ciągu ośmiu miesięcy 1939 roku zanotowano 300 przypadków szpiegostwa na rzecz Niemiec.¹⁷

Organizacja Oddziału II w okresie międzywojennym zapewniała sprawną działalność wywiadu i kontrwywiadu wojskowego. Krytykowana w okresie PRL rze-

¹⁷ L. S a d o w s k i, *Oddział II Sztabu Głównego (Rezultaty pracy pokojowej i udział w przygotowaniu do wojny)*, Wojskowy Instytut Historyczny. Materiały i Dokumenty, 1/3/60 ,s.52-54.

komo nadmierna centralizacja obu tych służb nie miała uzasadnienia. Świadczyły o tym dobre wyniki rozpoznania sytuacji militarnej w Trzeciej Rzeszy i ZSRR a także rezultaty działalności kontrwywiadu. Do wybitniejszych oficerów, pełniących służbę w Oddziale II w latach poprzedzających wybuch wojny, należeli: płk Tadeusz Pelczyński, długoletni, szef oddziału; ppłk Stefan Mayer, szef Wydziału Wywiadowczego; mjr Jan Żychoń, szef Ekspozytury nr 3 w Bydgoszczy; mjr Tadeusz Szumowski, szef Referatu „Zachód”, a także oficerowie pełniący służbę na placówkach zagranicznych. W pracy przeciwko Trzeciej Rzeszy wyróżnili się, między innymi, por. rez. Edward Czyżewski (Amsterdam), mjr Stanisław Włodarkiewicz (Wiedeń), kpt. Lucjan Jagodziński (Essen) mjr rez. Antoni Wroniecki (Berlin), rotmistrz Wacław Gilewicz. Spośród oficerów prowadzących działalność na kierunku wschodnim najlepiej pracowali: rotmistrz Aleksander Kwiatkowski (Moskwa), kpt. pil. Bogdan Jałowiecki (Mińsk), por. Józef Jedynek (Moskwa), kpt. Ludwik Michałowski (Kijów), rotmistrz Aleksander Stpiczyński, por. Stanisław Rombejko.¹⁸

Oddział II prowadził prace organizacyjne na wypadek wojny. Dotyczyły one zarówno funkcjonowania centrali, jak i całego aparatu terenowego. Ponieważ najwyższe władze wojskowe i cywilne nie brały pod uwagę konieczności opuszczenia kraju przygotowania te miały ograniczony zakres.

Agresja Trzeciej Rzeszy, przebieg wojny obronnej, niespodziewana agresja ze strony wschodniego sąsiada, wywołały wiele negatywnych opinii na temat działalności Oddziału II. Krytykowano nadmierne angażowanie się organów wywiadu do realizacji polityki wewnętrznej,¹⁹ organizację i umiejętności kierownictwa i poszczególnych oficerów, wskazywano na rzekomo słabe rozpoznanie dyslokacji armii niemieckiej. Nie wszystkie krytyczne oceny były w pełni uzasadnione. Najnowsze badania nie potwierdzają większości zarzutów. Nie podzielali negatywnych opinii przedstawiciele wywiadu francuskiego i brytyjskiego, gdy po klęsce wrześniowej do Paryża zaczęli przybywać pierwsi oficerowie Oddziału II.

Wraz z utworzeniem polskich władz cywilnych i wojskowych na wychodźstwie rozpoczął się nowy etap działalności wywiadu.²⁰ Oficerowie Oddziału II dość szybko dostosowali się do miejscowych warunków i zaczęli wspomagać rozpoznanie prowadzone przez sojuszników. Początkowo główny wysiłek nowych struktur polskiego wywiadu dotyczył sytuacji w Niemczech i na okupowanych ziemiach polskich.²¹

¹⁸ A. P e p ł o ń s k i, *Wywiad Polski na ZSRR 1921-1939*, Warszawa 1996, s.126-127.

¹⁹ K. U r b a ń s k i, *System represji wobec KPP w świetle praktyki woj. kieleckiego w latach 1919-1938*, *Z pola walki* 1976, nr 3, s.34.

²⁰ T. N o w i ń s k i, *Organizacja Oddziału II Sztabu Głównego 1918-1939*, *WIH MiD*, sygn.1/3?71, s.9-13.

²¹ Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, A XII 24/38. Sprawozdanie z konferencji przedstawicieli Oddziału II sztabu francuskiego z 18 I 1940 r.

W drugiej połowie listopada 1939 roku, w wyniku uzgodnień gen. W. Sikorskiego z rządem francuskim i brytyjskim, powstał w Paryżu Oddział II Sztabu Głównego. Szefem Oddziału został płk Tadeusz Wasilewski. Najważniejsze funkcje sprawowali: mjr Leon Bortnowski (Dział Ogólny), płk Ignacy Banach (Wydział Studiów), mjr Jan Leśniak (Referat „Niemcy”), mjr Stanisław Maleciński (Referat „Rosja”). Oddział II nawiązał łączność z ekspozyturami wywiadowczymi w Budapeszcie („W”) i Bukareszcie („R”), a także z Ekspozyturą „741” powstałą na terenie kraju. Do wywiadu francuskiej Admiralicji została oddelegowana grupa oficerów Oddziału II, na czele z mjr J. Żychoniem.²² Już na początku 1940 roku polski wywiad dostarczał sojusznikom cenne informacje o potencjale wojennym Trzeciej Rzeszy. Do Paryża i Londynu docierały również informacje przekazywane przez wywiad organizacji konspiracyjnej „Muszkietierowie” oraz siatki wywiadowcze SZP-ZWZ. Ważną rolę spełniała grupa kilkunastu polskich kryptologów z Ekipy „Z”, zatrudniona we francuskim ośrodku kryptologicznym „P.C.Bruno” kierowanym przez mjr Gustawa Bertranda. Ekipa „Z” – w skład której wchodził, między innymi, ppłk Gwido Langer ps. „Luc”, mjr Maksymilian Ciężki, Jan Graliński, Jerzy Różycki, Antoni Palluth, Henryk Zygalski – przyczyniła się w decydującym stopniu do ponownego złamania niemieckiego systemu szyfrów „Enigma”.²³

Po upadku Francji dokonano ewakuacji większości personelu Oddziału II do Anglii. W drugiej połowie 1940 roku nastąpił rozwój organizacyjny polskiego wywiadu wojskowego. Szefem Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza w Londynie został ppłk Leon Mitkiewicz, przed wojną *attache* wojskowy w Kownie. Funkcję zastępcy objął ppłk Stanisław Gano, specjalizujący się w wywiadzie na kierunku wschodnim. Kierownictwo Wydziału Wywiadowczego sprawował mjr J. Żychoń.²⁴ Oddział II ściśle współdziałał z wywiadem brytyjskim. Rząd brytyjski finansował wszystkie przedsięwzięcia Oddziału II oraz innych polskich służb informacyjno-wywiadowczych. Ważne zadania spełniał Oddział VI Specjalny Sztabu NW organizujący łączność z krajem. System baz utworzony przez ten oddział dodatkowo wykonywał zadania wywiadowcze.

Dzięki dobrej pracy Oddziału VI, przez całą wojnę utrzymywano systematyczną łączność z Komendą Główną ZWZ-AK. Na terenie Francji, z inicjatywy kilku oficerów Oddziału II, powstała Ekspozytura „F”, która szybko rozwinęła swą działalność dostarczając cenne informacje o sytuacji w strefie okupowanej. Dzięki wysiłkowi organizacyjnemu tej ekspozytury powstały kolejne placówki wywiadow-

²² Tamże. Sprawozdanie z konferencji przedstawicieli Oddziału II i Oddziału II sztabu francuskiego z 8 II 1940 r.

²³ J. G a r l i ń s k i, *Enigma*, Londyn 1980, s.80-84.

²⁴ CA MSW, O.VI, 295/582. Organizacja i zakres pracy Oddziału Informacyjno-Wywiadowczego Sztabu N.W. Stan z 1 VI 1944 (l.dz. 4281/Og./Tjn./44).

cze w Paryżu („Interallie”) w Afryce Północnej („AFR”). Lokalizacja tych ekspozytur okazała się trafna a ich praca przyniosła poważne korzyści aliantom. Ekspozytura „AFR”, utworzona w Algierze na jesieni 1940 roku przez mjr Zygryda Słowikowskiego, rozwinęła swą działalność na obszarze większym od Europy. Dysponowała kilkunastoma placówkami wywiadowczymi sięgającymi południowego Maroka (Ifni i Rio de Oro). Ponadto placówki funkcjonowały w takich miastach jak: Oran, Constantine, Tunis, Sfax, Bizerte, Maison Blanche.²⁵ Informacje o sytuacji wojskowej i politycznej w Afryce Północnej, przekazywane do Londynu, umożliwiły aliantom przeprowadzenie inwazji w ramach operacji „Torch” (8 XI 1942). Równocześnie z powstaniem Ekspozytury „AFR”, Oddział II utworzył, na życzenie wywiadu brytyjskiego, Ekspozyturę „T” w Jerozolimie. Jej zadania miały niewielki związek z celami polityki zagranicznej polskiego rządu emigracyjnego. Ekspozytura miała przede wszystkim prowadzić „studium penetracji i wpływów obcych na terenie Bliskiego i Środkowego Wschodu”²⁶. W rzeczywistości zadania ekspozytury obejmowały głównie wywiad i radiowywiad na ZSRR.

W sierpniu 1941 roku Oddział II nawiązał współpracę z wywiadem Stanów Zjednoczonych. Na podstawie umowy zawartej między mjr J. Żychoniem a płk. Williamem Donovanem, szefem Urzędu Koordynacji Informacji (Office of the Coordinator of Information – OCI), w Nowym Jorku powstała Ekspozytura „Estezet”, której kierownictwo objął ppłk Ludwik Sadowski. Zadania ekspozytury polegały na organizowaniu wywiadu w Ameryce Południowej i Północnej za pośrednictwem utworzonych placówek. Ponadto Ekspozytura koordynowała wymianę informacji z amerykańskimi służbami wywiadowczymi oraz z Federalną Służbą Śledczą (FBI). Wywiad amerykański poszukiwał informacji nie tylko z terenu obu Ameryk, ale także z Europy, Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej podstawowe znaczenie miały informacje o sytuacji na froncie wschodnim. We wrześniu 1941 roku wywiad Stanów Zjednoczonych zwrócił się do Oddziału II o dane dotyczące japońskiej marynarki wojennej.²⁷ W ciągu rocznej współpracy polski wywiad przekazał Amerykanom 504 różnego rodzaju materiały wywiadowcze, w tym 480 informacji, raportów i opracowań syntetycznych oraz 24 opracowania specjalne. Dla porównania, wywiad brytyjski otrzymywał rocznie około 10 000 różnego rodzaju meldunków i raportów.²⁸ Materiały te pochodziły zarówno od ekspozytur Oddziału II Sztabu NW, jak i wywiadu ZWZ-AK w kraju. Znacznie mniejsze natężenie miała współpraca z wywiadem ZSRR oraz ze

²⁵ M. Z. Słowikowski „Rygor”, *W tajnej służbie*, Londyn 1977, s. 133-135.

²⁶ CA MSW, O.VI 295/582, k.2.

²⁷ CA MSW, O.VI 295/580. Kwestionariusz wywiadowczy z września 1941 r.

²⁸ Instytut Sikorskiego, A XII 24/37. Zestawienie materiałów dostarczonych sztabowi angielskiemu przez Oddział Informacyjno-Wywiadowczy Sztabu N.W.

służbami wywiadowczymi państw koalicji antyhitlerowskiej. Realizując zalecenia wywiadu brytyjskiego, Oddział II utrzymywał także kontakty z wywiadem japońskim. W ramach tych kontaktów oficerowie Oddziału II przekazywali Japończykom fałszywe informacje przygotowywane przez brytyjski kontrwywiad w ramach dezinformacji Niemiec i ich sojuszników.

Materiały wywiadowcze dostarczane aliantom przez Oddział II z reguły otrzymywały wysokie oceny. Opinie te były w pełni uzasadnione. Dzięki dobrej organizacji i poświęceniu tysięcy członków ruchu oporu, polski wywiad uzyskiwał cenne dane o dyslokacji wojsk niemieckich zarówno na zapleczu frontu wschodniego, jak i w całej Rzeszy. Polski wywiad informował na bieżąco o produkcji niemieckiego przemysłu wojennego zlokalizowanego również w krajach okupowanych; o najnowszych konstrukcjach broni i sprzętu wojskowego; przyczynił się do wykrycia (marzec 1943) i zniszczenia obiektów V-1 i V-2 na terenie Peenemünde, oraz do rozpoznania wyrzutni rakietowych w północnej Francji; dostarczył do Londynu dane konstrukcyjne i części niemieckiej broni rakietowej V-2. Dla sojusznicznych sztabów znaczenie miało wiele innych danych, jak – liczba rannych wracających z poszczególnych frontów, nastroje żołnierzy niemieckich. Dane przesyłane do Londynu były z reguły ściśle i poparte dokumentami.²⁹

W okresie poprzedzającym lądowanie aliantów w Normandii polski wywiad (Ekspozytura „F-2”), oraz siatki konspiracyjne utworzone w ramach tzw. Akcji Kontynentalnej, rozpoznały koncentrację sił niemieckich ułatwiając wojskom inwazyjnym przeprowadzenie decydującej fazy tej operacji.

Sprawność organizacyjna i sukcesy polskiego wywiadu wojskowego w okresie międzywojennym i podczas drugiej wojny światowej zostały wyjątkowo szybko zapomniane przez sojuszników. Świadczą o tym opracowania ukazujące się od lat na zachodzie. W kraju osiągnięcia te, przez długi czas po wojnie, były celowo pomijane lub pomniejszane. Obecnie, gdy powstały dogodne warunki dla dokonania obiektywnych i pogłębionych badań okazało się, że na przeszkodzie stoi brak dostępu do materiałów archiwalnych przejętych przez Armię Czerwoną w 1945 roku i znajdujących się w Rosji, oraz nieuzasadnione zniszczenie dokumentów Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza przechowywanych w archiwach brytyjskich.

²⁹ Archiwum Akt Nowych, Oddział IV, 203/XII-10. t. 2. Raport o przemyśle wojennym z 1 VI 1944 r. (l.dz. 5556/II,k.318).